

«Співвідношення духовного та характерологічного розвитку сучасних старшокласників»

Юнацький вік є сензитивним щодо духовно-морального самовизначення й свідомого самовиховання рис власного характеру. Розвиненість інтелекту та інформаційна обізнаність сучасної молоді при відсутності знань духовно-морального змісту ускладнює процес особистісного становлення. Тому розвиток духовної культури старшокласників є доволі актуальним. Проблема формування гармонійного характеру сучасної молоді також залишається не розв'язаною: за даними нашого дослідження близько 20 % старшокласників мають характерологічні дисгармонії, що зумовлює їх нездатність до побудови дружніх, довірливих стосунків.

Розглянемо співвідношення духовного та характерологічного розвитку сучасних старшокласників. Е. О. Помиткін визначає *духовний розвиток* як процес свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого біологічного та соціального «Я» вищим ідеалам в руслі добра, краси, істини, гармонізацію поведінки та способу життя. Е.О. Помиткін визначає такі психологічні механізми духовного розвитку як *ідентифікація* (з духовною особистістю як прикладом для наслідування), *децентрація* (подолання власного егоцентризму), *рефлексія* (свого внутрішнього світу), *трансценденція* (розширення свідомості за межі буденності) та *почуття буттєвої єдності* зі світом.

Ми розглядаємо *характер* як систему стійких особистісних тенденцій, які ґрунтуються на відношеннях людини до світу і проявляються у діяльності та поведінці. *Характерологічний розвиток* може відбуватись як у гармонійному напрямі, так і дисгармонійному. Критеріями *гармонійності* характеру є: моральна вихованість, цілісність, урівноваженість, сила та м'якість характеру. Більшість дослідників стверджують, що духовний розвиток визначає гармонійність характеру. Але, нажаль, так буває не завжди. На перший погляд, достатньо було б для вирішення психологічних проблем людини спрямовувати її у русло духовного розвитку, але справа в тому й полягає, що саме характерологічні дисгармонії (система стійких деструктивних ставлень і стереотипів поведінки людини) заважають їй духовно розвиватись. Наприклад, існують випадки, коли духовна, моральна особистість має

психологічні проблеми суто емоційного характеру (емоційна лабільність, невпевненість, песимістичність тощо), що перешкоджає їй соціально-психологічній адаптації та духовній самоактуалізації. Або самотня егоїстична людина, яка не може самостійно подолати свій егоцентризм, також страждає від депресії, оскільки нездатна вийти за межі власного індивідуалізму і відчувати вищі духовні почуття (любові, турботи).

Ми припускаємо, що духовний розвиток має *вертикальний вимір* людського буття, а характерологічний – горизонтальний. Таким чином, зобразимо співвідношення духовного і характерологічного розвитку особистості у вигляді системи координат (щось на кшталт круга Айзенка), де духовність – це вертикальна вісь, а гармонійність характеру – горизонтальна.

Слід зазначити, що жодна людина протягом життя не минає особистісних криз, які часом зумовлюють формування й закріплення характерологічних дисгармоній, ознаками яких можуть стати такі риси характеру як тривожність, слабовілля, дратівливість, агресивність та інші. Набуття характерологічних дисгармоній зумовлено переважно порушенням духовно-моральної саморегуляції. Отже, ми припускаємо, що усі стани духовності та гармонійності характеру є *динамічними* психічними утвореннями.

Сполучення духовності та гармонійності характеру визначає чотири основних типи.

До *першого* типу належать духовні юнаки та дівчата, які мають гармонійний характер (це бажаний стан особистості). *Другим* типом є бездуховна особистість, яка має гармонійний характер (це типовий представник радянського суспільства – зовні гармонійна людина, яка має депривацію духовних потреб). Це тип соціально адаптованого індивіда, який здатний оптимально функціонувати лише за умови зовнішньої стабільності, але під час життєвих криз такі люди, не витримуючи психологічного тиску, переходять до *третього* типу – бездуховних та дисгармонійних і починають вживати алкогольні або наркотичні речовини з метою зниження психічної напруги. І, нарешті, *четвертий* тип – духовні, але характерологічно дисгармонійні люди. Це тип невротичної особистості, яка поряд з розвинутими духовними якостями (совісністю, відповідальністю) має певні дисгармонії емоційно-вольового характеру (тривожність, нестриманість, песимістичність, імпульсивність).

Отже, духовний потенціал не завжди детермінує гармонійність характеру людини.

Продемонструємо цю тезу прикладом експериментального дослідження співвідношення ступеню духовності й гармонійності характеру старшокласників двох профільних шкіл міста Києва. В експерименті брало участь 80 учнів 9-11-х класів загальноосвітньої школи спортивного профілю та 109 учнів гімназії з поглибленим вивченням іноземних мов.

Динаміку духовного потенціалу старшокласників відображено на Слайді. 2. Духовний потенціал гімназистів має рівень вище середнього і залишається майже незмінним. Учні спортивної школи відрізняються дещо нижчим рівнем духовного потенціалу, який має тенденцію до зниження. З усіх психологічних механізмів духовного розвитку найбільш розвиненим виявляється механізм рефлексії, який знаходиться на рівні вище середнього, а в учнів 11-х класів гімназії досягає високого рівня. Порівняльний аналіз свідчить, що у гімназистів на відміну від спортсменів в 11-му класі відбувається значне зростання мотивації духовно-морального самоудосконалення та рефлексії, що зумовлено інтенсивністю їх інтелектуального розвитку. Отже, умови навчання у гімназії сприяють духовному розвитку особистості більшою мірою, ніж в спортивній школі, і відбувається це переважно за рахунок активної інтелектуалізації учнів.

(Слайд 3) Динаміка середньостатистичних показників загальної гармонійності характеру свідчить про її зростання в учнів спортивної школи в той час як в гімназії відбувається протилежна тенденція до зниження гармонійності характеру. Це свідчить про більш сприятливі умови гармонізації характеру в спортивній школі.

Наступна діаграма відображає середньостатистичні показники гармонійності окремих підструктур характеру (Слайд 4). З діаграми видно, що гімназисти випереджають спортсменів лише за критерієм гармонійності інтелектуального компоненту (що свідчить про сформованість таких рис як креативність та принциповість). І це не дивно, оскільки саме інтелектуальна сфера є основним предметом педагогічного розвитку в умовах гімназії.

Що ж стосується гармонійності інших компонентів характеру, то старшокласники спортивної школи випереджають гімназистів. Ми припускаємо, що участь у спортивно-масових заходах сприяє розвитку не тільки фізичної витривалості, а й стимулює розвиток моральних, вольових та комунікативних

якостей.

Показники моральних рис старшокласників відображено на Слайді 5. Ми розмістили попарно протилежні якості: совісність – гординя, чесність – лицемірство, відповідальність – екстернальність. З діаграми бачимо, що старшокласники обох закладів мають певний рівень дифузності у розумінні моральних якостей. Так, совісність має середній рівень і дорівнює ступеню гордині, яка у старшокласників гімназії вище ніж в учнів спортивної школи.

Показники лицемірства перевищують показники чесності. Нажаль, доводиться констатувати, що сучасна молодь схильна до хитроців, лукавства. І знов учні спортивної школи випереджають гімназистів, демонструючи дещо вищий рівень чесності й нижчий рівень лицемірства. Звідси висновок: акцент у навчальному процесі на інтелектуальному розвитку сприяє зростанню гордині, та лицемірства, що перешкоджає формуванню моральних рис.

Дуже приємним є факт значного перевищення показників відповідальності над екстернальністю. І знов за рівнем відповідальності спортсмени дещо випереджають гімназистів. Можемо припустити, що саме почуття відповідальності є основним стріжнем моральної саморегуляції старшокласників.

Цікавою є вікова динаміка відчуття *щасливості*. В цілому, можна сказати, що старшокласники – доволі щасливі люди: 42 % учнів вважають себе повністю щасливими, позбавленими страждань, 54 % почуваються відносно щасливими, інколи відчуваючи психологічний дискомфорт. Проте існують 4 % учнів, які відчувають себе зовсім нещасливими. Розподіл відчуття щасливості старшокласників відображено на Слайді 6. Як бачимо з діаграми, відсоток осіб, які вважають себе повністю щасливими, значно вище в гімназії. Переважна більшість учнів спортивної школи відчувають себе частково щасливими. Відсоток нещасливих учнів спортивної школи дещо вище, ніж в гімназії. Отже, в цілому рівень щасливості гімназистів дещо вище, ніж у спортсменів. Причиною тому можуть бути стреси, міжособистісні конфлікти, невпевненість у майбутньому, психофізіологічна виснаженість. Не менш важливим чинником відчуття щасливості старшокласників є рівень матеріального благополуччя в родині. Адже, до гімназії мають можливість вступити переважно діти з більш заможних родин, а до спортивної школи йдуть діти переважно з сімей, які мають низький рівень матеріального достатку. Тому дещо нижчий рівень відчуття щасливості учнів спортивної школи може бути пов'язаним з фрустрацією

матеріальних потреб. Але це лише наше припущення.

Також було досліджено показники особистісного благополуччя. Середньостатистичні показники самопочуття, настрою й впевненості знаходяться у межах середнього рівня. Щодо показника *активності* слід зазначити, що він дуже низький. Це свідчить про несприятливий психофізіологічний стан та переважно учнів. Особливо це виражено серед 9-класників спортивної школи, де активність надто низька.

Самооцінка знаходиться на рівні вище середнього, але у старшокласників 10-11-х класів спортивної школи вона значно зростає, що свідчить про активний процес особистісного самоствердження. Аналогічна позитивна динаміка розвитку інших показників простежується в учнів спортивної школи (зростають активність, впевненість, покращуються самопочуття й настрої). У старшокласників гімназії відбуваються протилежні тенденції: активність майже не змінюється, самопочуття й настрої погіршуються, впевненість також знижується. Ми припускаємо, що гімназисти відчувають психологічний дискомфорт, пов'язаний з високим рівнем навчального навантаження, однобічним розвитком переважно інтелектуальних процесів (пам'яті, уваги, аналізу), що психофізіологічно виснажує учнів, не залишаючи життєвих сил для творчої самоактуалізації.

Спираючись на результати дослідження можна зробити наступні **ВИСНОВКИ**.

1. Гармонійність характеру у сполученні з духовністю є підґрунтям конструктивного особистісного розвитку. Але духовний потенціал не завжди детермінує гармонійність характеру особистості в юнацькому віці.

2. Умови навчання в гімназії з поглибленим вивченням іноземних мов сприяють духовному розвитку учнів переважно за рахунок активній інтелектуалізації, яка перешкоджає гармонізації характеру старшокласників. Акцент у навчальному процесі суто на інтелектуальному розвитку зумовлює зростання гордині та лицемірства, що перешкоджає формуванню моральних рис. Почуття відповідальності є основним стріжнем моральної саморегуляції.

3. Проблема створення психолого-педагогічних умов гармонізації характеру юнацтва потребує поглибленого вивчення і знаходження шляхів її розв'язання. Одним з чинників гармонізації характеру старшокласників є творчий характер навчальної діяльності. Тому основним напрямом оптимізації психологічного супроводу учнівської молоді є насичення навчально-виховної програми заходами

різноманітного духовно-творчого спрямування.

ДОКЛАД: "СООТНОШЕНИЕ ДУХОВНОГО И ХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННЫХ СТАРШЕКЛАССНИКОВ"

Юношеский возраст является сензитивным относительно духовно-нравственного самоопределения и сознательного самовоспитания характера. Развитость интеллекта и информационная осведомленность современной молодежи при отсутствии знаний духовно-нравственного содержания усложняет процесс личностного становления. Поэтому развитие духовной культуры старшеклассников является весьма актуальным. Проблема формирования гармоничного характера современной молодежи также остается не разрешенной: по данным нашего исследования около 20 % старшеклассников имеют характерологические дисгармонии, что определяет их неспособность к построению дружеских, доверительных отношений.

Рассмотрим соотношение духовного и характерологического развития современных старшеклассников. Э.О. Помиткин определяет духовное развитие как процесс сознательного самоусовершенствования личности, которое направляет человека в русло добра, красоты, истины, гармонизацию поведения и образа жизни. Э.О. Помиткин выделяет такие психологические механизмы духовного развития как идентификация (с духовной личностью как примером для подражания), децентрация (преодоление собственного эгоцентризма), рефлексия (своего внутреннего мира), трансценденция (расширение сознания за пределы обыденности) и чувство всеобщего единства.

Мы рассматриваем характер как систему стойких личностных тенденций, которые основаны на отношениях человека к миру и проявляются в деятельности и поведении. Характерологическое развитие может проходить как в гармоничном направлении, так и дисгармоничном. Критериями гармоничности характера являются: нравственная воспитанность, целостность, уравновешенность, сила и мягкость характера.

Большинство исследователей утверждают, что духовное развитие определяет гармоничность характера. Но, к сожалению, так бывает не всегда. На первый взгляд, достаточно было бы для решения психологических проблем человека направить его в русло духовного развития, но дело-то в том, что именно дисгармонии характера (устойчивые деструктивные отношения и стереотипы поведения) мешают человеку

духовно развиваться. Например, бывают случаи, когда духовная, нравственная личность имеет психологические проблемы сугубо эмоционального характера (эмоциональная лабильность, неуверенность, пессимистичность, что препятствует ее социально-психологической адаптации и духовной само-актуализации. Или одинокий эгоистичный человек, который не может самостоятельно преодолеть свой эгоцентризм, также страдает от депрессии, поскольку неспособен выйти за пределы собственного индивидуализма и ощутить высшие духовные чувства (любви, заботы).

Мы допускаем, что духовное развитие имеет вертикальное измерение психологического бытия, а характерологическое – горизонтальное. Таким образом, изобразим соотношение духовного и характерологического развития личности в виде системы координат (что-то на манер круга Айзенка), где духовность - это вертикальная ось, а гармоничность характера - горизонтальная. Следует отметить, что ни один человек в жизни не минует личностных кризисов, которые иногда предопределяют формирование и закрепление дисгармоний характера, признаками которых могут стать такие черты как тревожность, слабоволие, раздражительность, агрессивность. Развитие характерологических дисгармоний обусловлено нарушением духовно-нравственной саморегуляции. Другими словами, степень духовности и гармоничности характера являются динамическими психическими образованиями.

Сочетание духовности и гармоничности характера определяет четыре основных типа.

К первому типу принадлежат духовные личности с гармоничным характером (это желательное состояние). Вторым типом является бездуховная личность, которая имеет гармоничный характер (это типичный представитель советского общества - внешне гармоничный человек, у которого депривированы духовные потребности). Это тип социально адаптированного индивида, который способен оптимально функционировать лишь при условии внешней стабильности, но во время жизненных кризисов такие люди, не выдерживая психологического давления, переходят к третьему типу - бездуховных и дисгармоничных и начинают злоупотреблять алкоголем, наркотиками с целью снижения психического напряжения. И, наконец, четвертый тип - духовные, но характерологически дисгармоничные люди. Это тип невротической личности, которая одновременно с развитыми духовными качествами (совестливостью, ответственностью) имеет определенные дисгармонии эмоционально-волевого характера (тревожность,

несдержанность, пессимистичность, импульсивность).

Итак, духовный потенциал не всегда детерминирует гармоничность характера человека.

Продемонстрируем этот тезис примером экспериментального исследования соотношения степени духовности и гармоничности характера старшеклассников двух профильных школ Киева. В эксперименте участвовало 80 учеников 9-11-х классов общеобразовательной школы спортивного профиля и 109 учеников гимназии с углубленным изучением иностранных языков. Динамика духовного потенциала старшеклассников отображена на Слайде. 2.

Духовный потенциал гимназистов имеет уровень выше среднего и остается почти неизменным. Ученики спортивной школы отличаются несколько низким уровнем духовного потенциала, который имеет тенденцию к снижению. Из всех психологических механизмов духовного развития наиболее выраженным является механизм рефлексии, который находится на уровне выше среднего, а в 11-м классе гимназии достигает высокого уровня. Сравнительный анализ свидетельствует, что у гимназистов в отличие от спортсменов в 11-м классе происходит значительное возрастание мотивации духовно-нравственного самоусовершенствования и рефлексии, что обусловлено интенсивностью их интеллектуального развития. Итак, условия обучения в гимназии способствуют духовному развитию личности и происходит это важно за счет активной интеллектуализации.

(Слайд 3) Динамика среднестатистических показателей общей гармоничности характера свидетельствует о ее росте в спортивной школе в то время как в гимназии происходит противоположная тенденция к снижению гармоничности характера учеников. Это свидетельствует о более благоприятных условиях гармонизации характера в спортивной школе.

Следующая диаграмма отображает среднестатистические показатели гармоничности отдельных подструктур характера (Слайд 4). Из диаграммы видно, что гимназисты опережают спортсменов лишь за критерієм гармоничности интеллектуального компонента (сформированности таких черт как креативность и принципиальность). И это не удивительно, поскольку именно интеллектуальная сфера является основным предметом педагогического развития в условиях гимназии. Что касается гармоничности других компонентов характера, то спортсмены опережают гимназистов. Мы допускаем, что участие в спортивно-массовых мероприятиях способствует развитию не только физической

выносливости, а и стимулирует развитие нравственных, волевых и коммуникативных качеств.

Показатели нравственных черт старшеклассников отображены на Слайде 5. Мы разместили попарно противоположные качества: совесть - гордыню, честность - лицемерие, ответственность - экстернальность. Так, совесть имеет средний уровень и совпадает со степенью гордыни, которая у старшеклассников гимназии выше чем у учеников спортивной школы. Показатели лицемерия превышают показатели честности. К сожалению, приходится констатировать, что современная молодежь склонна к ухищрениям, лукавству. И снова ученики спортивной школы опережают гимназистов, демонстрируя более высший уровень честности. Отсюда вывод: акцент в учебном процессе на интеллектуальном развитии способствует развитию гордыни, и лицемерия и препятствует формированию нравственных черт. Очень приятным является факт значительного превышения показателей ответственности над экстернальностью. И опять по уровню ответственности спортсмены опережают гимназистов. Можем предположить, что именно чувство ответственности выступает основным стержнем нравственной саморегуляции старшеклассников.

Интересной является возрастная динамика ощущения счастья. В целом, можно сказать, что старшеклассники - довольно счастливые люди: 42 % учеников считают себя полностью счастливыми, 54 % чувствуют себя относительно счастливыми, иногда ощущая психологический дискомфорт. Тем не менее существуют 4 % учащихся, которые ощущают себя совсем несчастными. (Слайд 6.) Как видим из диаграммы, процент лиц, которые считают себя полностью счастливыми, значительно выше в гимназии. Преобладающее большинство учеников спортивной школы ощущают себя частично счастливыми. Процент несчастных учеников спортивной школы несколько выше, чем в гимназии. Итак, в целом уровень счастья гимназистов выше, чем у спортсменов. Причиной тому могут быть стрессы, межличностные конфликты, неуверенность в будущем, психофизиологическая истощенность. Не менее важным фактором счастья старшеклассников является уровень материального благополучия в семье. В гимназию имеют возможность поступить преимущественно дети из более зажиточных семей, а в спортивную школу идут дети преимущественно из семей, которые имеют низкий уровень материального благосостояния. Поэтому несколько низший уровень счастья учеников спортивной школы может быть связанным с

фрустрацией материальных потребностей. Но это лишь наше предположение.

Показатели личностного благополучия изображены на Слайде 7. Среднестатистические показатели самочувствия, настроения и уверенности находятся в пределах среднего уровня. Относительно показателя активности следует отметить, что он очень низкий. Это свидетельствует о неблагоприятном психофизиологическом состоянии и переутомлении учеников. Особенно это выражено 9- среди классников спортивной школы, где активность весьма низкая.

Самооценка находится на уровне выше среднего, но у 11- старшекласников спортивной школы она значительно возрастает, что свидетельствует об активном процессе личностного самоутверждения. Мы видим аналогичную положительную динамику других показателей у учеников спортивной школы (возрастают активность, уверенность, улучшаются самочувствие и настроение). У старшекласников гимназии происходят противоположные тенденции: активность почти не изменяется, самочувствие и настроение ухудшаются, уверенность также снижается. Мы предполагаем, что гимназисты ощущают психологический дискомфорт, связанный с высоким уровнем учебной нагрузки, односторонним развитием преимущественно интеллектуальных процессов (памяти, внимания), что психофизиологически истощает учеников, не оставляя жизненных сил для творческой самоактуализации.

Опираясь на результаты исследования можно сделать следующие **выводы**.

1. Гармоничность характера в сочетании с духовностью является основой конструктивного личностного развития. Но духовный потенциал не всегда детерминирует гармоничность характера в юношеском возрасте.

2. Условия обучения в гимназии с углубленным изучением иностранных языков способствует духовному развитию учеников преимущественно за счет активной интеллектуализации, что препятствует их гармонизации характера. Акцент на интеллектуальном развитии способствует развитию гордыни и лицемерия, что препятствует формированию моральных черт. Чувство ответственности является основой нравственной саморегуляции.

3. Проблема создания психолого-педагогических условий гармонизации характера юношества нуждается в углубленном изучении. Одним из факторов гармонизации характера старшекласников является творческий характер учебной деятельности, насыщение учебно-воспитательной программы мероприятиями разностороннего духовно-творческого содержания.